

RETORIKA – ORODJE MEDKULTURNE KOMUNIKACIJE STARIH GRKOV IN RIMLJANOV

Janja Žmavc

*Fakulteta za humanistične študije in
Znanstveno raziskovalno središče Koper
Univerza na Primorskem*

Grško-rimska klasična retorika, ki jo zaradi njene vloge v antičnem izobraževanju in nezanemarljivega vpliva na celotno kulturno življenje v antiki lahko pojmuje kot izhodišče medkulture komunikacije med starimi Grki in Rimljani, je rezultat dolgotrajnega razvoja koncepta antičnega javnega nastopanja, ki ni nastalo iz nič in naenkrat.¹ Govorništvo v Grčiji in Rimu je namreč obstajalo, še preden so Grki začeli sistematično opisovati njegove prvine, ki so jih nato Rimljani prevzeli in uspešno vključili v svoj javni diskurz. Na drugi strani pa se retorika ali veščina javnega prepričevanja, kot so besedo razumeli v času njene konceptualizacije (to je v 4. stol. pr. Kr.), ni razvila le iz teoretičnih pravil, ki so se uveljavila zlasti s poučevanjem in pisanjem govorniških priročnikov. Sistem antične retorične teorije, kot ga pojmuje danes, se je oblikoval postopoma, v daljšem časovnem intervalu in v okviru širšega socialnega konteksta, pri čemer so se teoretska spoznanja vedno dopolnjevala tudi z retorično prakso.

Ker nas v prispevku zanima retorika kot povezujoč element dveh kultur, na tem mestu ne bomo predstavili običajnega zgodovinskega razvoja najprej grške in nato še rimske retorike, ampak bomo raje najprej osvetlili tiste dejavnike v njenem razvoju, ki na eni strani predstavljajo posebnosti retorike pri starih Grkih in Rimljanih, na drugi strani pa skozi njeno skupno prepričevalno naravo povezujejo obe kulturi.

Ena glavnih značilnosti antične civilizacije je bila velika vloga javnega oz. formalnega govora, ki ga lahko najdemo v mnogoterih oblikah in v skoraj vseh obdobjih grške in rimske zgodovine. Politična in sodna razprava, filozofski disputi, javne debate o najrazličnejših družbenih vpra-

šanjih in velika skupina raznovrstnih slavnostnih govorov, to je le nekaj izhodiščnih primerov, ki ponazarjajo širino in neločljivo povezanost govora, govorniške sposobnosti ter vloge govornika z antično družbo. A javni oziroma formalni govor nikakor ni (bil) omejen le na ta kulturni prostor, saj velja tovrsten način komunikacije za univerzalno značilnost človeške družbe. V najširšem smislu lahko trdimo, da je glavna lastnost formalnega govora uporaba posebnega, nevsakdanjega oziroma *formalnega jezika*, ki so ga ne glede na družbeno ureditev običajno uporabljali skoraj v vseh tradicionalnih družbah. Značilnosti takega jezika pojasnjuje Irvine (1979), ki opredeli štiri temeljne vidike, s katerih je mogoče obravnavati formalni jezik:

- Formalni govor v nasprotju z neformalnim (pripovedovanjem zgodb, pogovorom, govoricami ipd.) povečuje sprotno nastajanje jezikovnega koda z določanjem posebnih pravil sloga in podajanja, ki jih mora upoštevati govornik. To pomeni, da se kot formalni jezik pogosto uporablja posebno narečje ali arhaična oziroma poetična oblika govorjenega narečja in da veljajo posebne konvencije glede izgovorjave, glasnosti in hitrosti govorjenja. Določena so tudi pravila naslavljanja (pogosto naziv in položaj namesto osebnega imena) in izmenjavanja govorcev, ki morajo obvladati jezikovne strategije, čeprav občinstvo ne zahteva nujno popolnega govora.
- Konvencije primerne jezikovnega koda se stalno vzdržujejo. Za nesprejemljivo pri formalnem govoru velja preklapljanje med kodi, kot denimo uporaba pogovornega jezika, čeprav ta lahko govorca zbliža z občinstvom. Toda po mnenju Irvine (1979: 777) to ustvari distanco med govorcem in predmetom govora ter zmanjša resnobnost situacije in upoštevanje govorca.
- Formalni jezik daje prednost pozicijski identiteti govorca namesto osebne. Ko formalni govorec nastopi, igra s tem določeno politično ali socialno vlogo in bolj opravlja javno funkcijo kot brani osebne interese.
- Formalni jezik posega v središče družbenega dogajanja: ukvarja se namreč s pomembnimi dogodki za skupnost in z njihovimi glavnimi akterji ter pri tem pušča trivialne stvari ob strani.

V kontekstu komparativne retorike Kennedy (1998: 66) ugotavlja, da je vidike formalnega jezika, kot jih opredeljuje Irvine, mogoče aplicirati na različne kulture, tudi na obe antični, grško in rimsko kulturo. Če omenjene značilnosti formalnega jezika preučujemo v luči govorništva kot de-

javnosti uresničevanja takšnega jezika, lahko v njih odkrijemo nekatere temeljne značilnosti klasične retorike, ki so povezane zlasti z njeno (javno) naravo kakor tudi z vlogo *elocutio* in *actio* v procesu uresničevanja govornikovih nalog. Toda v kontekstu opredelitve konstitutivnih elementov klasične retorike ne smemo pozabiti tudi na posamezne razlike med grško in rimsko retoriko, ki se kažejo zlasti na ravni vloge formalnega govora v obeh družbah, a so se v okviru medkulturnih stikov postopoma obrusile v posamezne sestavine velikega antičnega retoričnega sistema.

Nekatere značilnosti grškega in rimskega govorništva

Omenjeni elementi formalnega jezika zagotovo veljajo tudi za javno nastopanje v antični Grčiji. Vendar pa je tamkajšnji javni govor imel še dodatno posebnost, ki je izhajala iz njegove specifične funkcije in ga ločuje od večine drugih kulturnih prostorov, tudi od prvotnega rimskega govorništva. Glavni namen starogrškega govornika, ki je javno nastopil, je bil namreč vedno prepričati o nečem oziroma pregovoriti (gr. *peithein*) nekoga do te mere, da so sogovorec ali številni poslušalci sprejeli njegovo stališče. Nastanek, razvoj in na koncu tudi zaton javnega govora je bil vedno odvisen od posebnih zgodovinskih in družbenih sprememb v antični Grčiji, ki so skozi obdobja različno določale njegovo vlogo in tudi pojavne oblike. V vseh obdobjih pa ga spremlja že omenjena značilnost, ki je v človeški zgodovini skoraj izključno lastna temu prostoru in civilizaciji: to je bodisi implicitno ali povsem eksplicitno poudarjena vloga prepričevalne argumentacije. In ko uporabljamo izraz prepričevalna argumentacija, imamo v mislih tisto »racionalno, jezikovno in družbeno dejavnost« (Ž. Žagar 2000: 429), ki za to, da doseže svoj cilj, uporablja tri retorična sredstva prepričevanja (*logos*, *etos* in *patos*) ter se poslužuje strukturirane oblike in posebnega slogovnega načina podajanja argumentov.

Ena od teorij, ki se ukvarjajo s fenomenom prepričevanja v stari Grčiji, pravi, da moramo izvore prepričevanja, značilnega za ta prostor in družbo, iskati v grški *tekmovalnosti* oziroma bojevitosti na vseh družbenih področjih (cf. Kennedy 1998: 197–199). Izšla je iz teorije o agonalnosti grške kulture, ki jo je izpopolnil zlasti Nietzsche, ko je pomen tekme ter agonalnih prireditev postavil v širši civilizacijski kontekst: agonalnost v grški kulturi je dobila vlogo »univerzalnega sistema vrednotenja in cenitve« (Kalan 2005: 10).² Boj in tekma sta pri Grkih že od vsega začetka bila del lepega, modrosti in sredstvo vzgoje. Stari Grki so namreč menili, da je mogoče lepoto odkriti le s pomočjo primerjave oziroma le tako, da se dva ele-

menta med sabo pomerita. Tekmovalnost kot sestavni del antične družbe, ki se zgodovinsko začena z rivalstvom med poglavarji, je zaznamovana z dinamičnostjo odnosa merjenja moči, in ta se je že v najzgodnejših časih kazala tudi v obliki verbalnih spopadov. V grški družbi lahko tovrstne spopade neprekinjeno spremljamo sprva v obliki boja za oblast med plemiškimi družinami v 8. stol. pr. Kr., s pojavom nove družbene ureditve v 6. in 5. stol. pr. Kr. pa se kažejo v nenehnem spopadanju za prevlado znotraj demokratično urejenih mestnih držav.

Iz tekmovalnega prizadevanja za čast, vpliv in položaj, v katerem so bila dovoljena skoraj vsa fizična in verbalna sredstva (bolj kot je nekdo očrnil nasprotnika, večjo čast si je pridobil), je izšla v grškem govorništvu zanimiva posledica: to je neverjetna *besedna prepirljivost in laskavost v govorih*, ki sta bili značilni skoraj izključno za grške govornike. Kennedy (1998: 197–198) jih primerja z govorniki v drugih družbah in pri tem ugotavlja:

... nekatere družbe so neobičajno individualistične, bojovite in včasih tudi prepirljive, kar je verjetno posledica določene zgodovinske izkušnje, in v vseh družbah se mirno posvetovanje občasno poruši; vendar če govorimo nasploh, se je v nezahodnem svetu retorika uporabljala za dogovore in pomiritev, in čustvenost, razen v primeru objokovanja umrlih, velja za znamenje slabega okusa. Spremlja jo tudi neodobranje pretiranega laskanja, čeprav se v avtokratskih družbah brez težav razvije hvaljenje tistih, ki so na oblasti. Grki so bili prepirljivi od začetka in sprejemljivost ter uživanje v odprtem sporu in tekmovanju sta ostali značilnosti zahodne družbe razen v primerih, kadar ju je potlačila mogočna avtoriteta cerkve ali države.

Za večino tradicionalnih družb (tudi za arhaično obdobje rimske države) namreč velja, da je primarna vloga formalnega govora doseči skupinski *konsenz* ali spravo in tako ohraniti tradicionalne politične, socialne in verske vrednote. Temu se mora prilagajati tudi govorec: običajno se izogiba neposrednemu napadu na posameznike, v govoru prevladujeta konvencionalna vljudnost in zadržanost, kritika ima obliko indirektnega govora, ki vsebuje le dvoumne namige (cf. Kennedy 1998: 62–80). V tradicionalnih družbah so veljali za nosilce in pospeševalce tovrstnega blagega načina govora verjetno svečeniki, katerih podobnost lahko prepoznamo v keltskih druidih ali indijskih brahmanih. Toda teh lastnosti pri Grkih ne opazimo niti v najstarejših ohranjenih oblikah formalnega govora, to je v govornih partijah Homerjeve *Iliade*. Zadržanost, vljudnost in blaga kritika je bilo očitno nekaj, kar je bilo Grkom, kot jih poznamo iz Homerjevih pesnitev, izvorno tuje oziroma je izumrlo že v najstarejši dobi.³

V grškem govorništvu pa ima ključno vlogo prepirljivost oziroma eristična narava prepričevalne argumentacije, saj je predstavljala enega od konstitutivnih elementov javnega nastopanja, še preden je bilo to teoretično opredeljeno kot posebna veščina. Izhaja iz tekmovanja v načinu govorjenja in mišljenja, iz želje po čim večji govorni učinkovitosti in je nekoliko povežana tudi z dokazovanjem verjetnega. Prepirljivost pri Grkih lahko namreč razumemo tudi kot besedno merjenje moči oziroma govorniške spretnosti, kjer so govorniki uporabljali tehnike, ki imajo izrazito agonističen značaj: t. i. argument verjetnosti (v grščini temu ustreza izraz *eikós* ali 'podoben resničnemu', 'verjeten'), ki kot govorniško orodje omogoča zagovarjanje katerega koli stališča, antilogije (gr. *antilogíai*) ali 'odgovarjajoči si govori' (pogosto tudi 'nasprotujoči si dokazi') ter antiteze (gr. *antithéseis*), ki jih lahko opredelimo kot 'nasprotujoče si misli' ali kot 'spor mnenj'.

Tudi osebna invektiva in blatenje, ki predstavljata skrajno stopnjo prepirljivosti, sta bili v stari Grčiji že od začetka javnega nastopanja običajni spremljevalki svetovalnega govora, enako vlogo pa sta imeli tudi v sodnem govorništvu.⁴ Kennedy (1998: 200) meni, da so morali Grki poiskati neko učinkovito rešitev, če so hoteli besedno prepirljivost in tekmovalnost obdržati kot uporabni govorniški izhodišči. Glavna nevarnost, ki jo prinašata, je namreč v skoraj neskončnem številu različnih mnenj in stališč, katerih posledica je povsem brezizhodna situacija. Z njo pa se pojavi tudi vprašanje o smiselnosti vsakega govora. Učinkovita rešitev za preprečevanje potencialnih nemirov in morebitnega razpada družbene ureditve je bila uvedba ljudskega glasovanja, s pomočjo katerega so Grki preprosto sprejeli mnenje večine, tako da so mehanično prešteli glasove.⁵ Namesto neskončnega in zelo eksplicitnega razpravljanja, ki bi med državljanke lahko vneslo nemir in trnilo čas ali celo povzročilo neobvladljive spopade, so se odločili za povsem konkretno in dokončno sredstvo, za *non plus ultra*, ki mu ni bilo mogoče besedno ugovarjati.

Glasovanje kot pomemben del političnega in sodnega sistema je v Grčiji nedvomno zaznamovalo tudi retorično prakso. Kajti v takšnih razmerah se govornik sooči s spremenjeno vlogo in govori povsem drugačnemu občinstvu, zato je drugačna tudi njegova prepričevalna strategija. Kennedy (1998: 201–202) pravi o pomenu glasovanja za retorično prakso (in kasneje tudi za teorijo) takole:

Kadar govorniku ni treba zagotoviti soglasja, si ne rabi prizadevati, da bi pomiril najhujše nasprotnike; v veliki meri lahko prezre nekatere njihove skrbi in se posveti utrjevanju podpore tistih, ki se že nagibajo na njegovo stran, in osvajanju tistih, ki

so neodločeni. Silovit, celo oseben napad na nasprotnike in njihove motive prispeva k temu cilju.

Govorcu se torej ni bilo treba ozirati na konsenz, ki naj bi ga zagotovil z govorom, v prepirljivi družbi je kot del javnega diskurza to nalogo imelo ljudsko glasovanje. Toda na drugi strani je to tudi polariziralo mnenja in s tem še dodatno spodbujalo besedno tekmovalnost.

Nasprotni pol prepirljivosti v grškem javnem diskurzu predstavlja laskanje. Oba načina kažeta na to, da so se Grki v govorništvu sorazmerno malo posvečali resnici tega, o čemer so govorili, bolj jih je zanimala učinkovitost prepričevanja, ki se je ozirala k iskanju in konstrukciji verjetnih argumentov. Tako naj bi se v Grčiji prav zaradi obrekovanja in blatenja, ki je v govorih veljalo za povsem sprejemljivo, bolj kot drugje razvila strpnost tudi do laskavega načina govorjenja (Kennedy 1998: 203). Slednjega zelo dobro poznajo vse avtokratske družbe, kjer je ta govorna strategija običajni del diskurza. Tudi v antiki se je zlasti v obdobju helenizma in rimskega cesarstva zaradi politične moči, ki je bila skoncentrirana okoli vladarja in njegovega ožjega kroga, laskavi govor uveljavil celo kot edina dovoljena in mogoča prepričevalna strategija.

Danes je med preučevalci zgodovine retorike bolj ali manj sprejeto stališče, da se zametki retorike kot samostojne veščine (in ne kot le ene od značilnosti verzificiranih besedil, v katerih lahko prepoznavamo retorične prvine) v Grčiji začnejo pojavljati že v 5. st. pr. Kr in so rezultat kulturnih, političnih in intelektualnih pogojev. Sprva to še ni teoretski sistem, temveč mreža raznolikih nauk, navodil in primerov dobre prakse, ki je nastajala postopoma, tako kot so se porajala nova spoznanja o govorništvu in uveljavljale različne govorniške prakse v vsakodnevni rabi. Do poenotenja in prve prave sistemizacije govorniških prvin je prišlo šele z Izokratovimi, s Platonovimi in z Aristotelovimi koncepti o retoriki, govorniku in govorniškem pouku. Klasična retorika z razvejanim teoretskim sistemom in bogato prakso velja tako za izum 4. stoletja, ki pa ne bi mogla obstajati v taki obliki brez kulturnega, političnega in jezikovnega konteksta arhaične dobe. Konec 4. stol. po. Kr. so začela nastajati že samostojna teoretska dela o retoriki, ki so se praviloma omejevala na kakšno od njenih prvin (npr. Teofrastovi spisi o slogu in udejanjanju govora, Hermagorove novosti v sistemu retorike, stoiške razprave o govornikovih nalogah), prav tako je zaradi pojava vse večjega števila retorskih šol in splošne prevlade helenistične kulture v Sredozemlju verjetno naraslo število tradicionalnih retoričnih priročnikov (gr. *tékhnai lógon*) in učbenikov z vajami za učence (gr. *progymnásmata*). Posledica tako raznolikega in aktivnega ukvarjanja z retoriko je bil postopen nastanek komple-

ksnega helenističnega sistema govorniške večšine, ki je postala neločljiv del izobraževalnega sistema, antični izobrazbeni ideal in intelektualni prestiž tistih, ki so hoteli aktivno sodelovati v antičnih političnih sistemih in drugih oblikah družbenega oziroma družabnega življenja. In v tej točki se srečata grško in rimsko govorništvo, ki v medsebojnem kulturnem sovplivanju ustvarita koncept *klasične retorike*: ta postane prevladujoči komunikacijski model kulturnega diskurza kakor tudi temeljni izobraževalni model, ki pa ni omejen le na obdobje antike, temveč je pomembno zaznamoval izobraževanje v evropskem prostoru vse do danes. Da bi prišli do klasične retorike, si moramo na kratko ogledati še njene rimske korenine.

Kljub pomanjkanju primarnih virov vemo zlasti iz zgodovinskih in drugih literarnih virov, da so tudi v zgodnjih obdobjih rimske republike obstajale številne priložnosti za uveljavljanje večšine javnega nastopanja, saj so velik del družbenega življenja sestavljale javne uradniške in vojaške službe, ki so predpostavljale aktivno govorniško vlogo. Trenja med posameznimi razredi, ki so se kazala zlasti kot napetosti med patricijsko aristokracijo in viteškimi redovi, kakor tudi spopadi vladajočih elit s plebejskimi množicami, so omogočali razcvet javnega nastopanja. Slednje je v zgodnji rimski republiki (in najverjetneje že tudi v obdobju kraljestva) sicer imelo zelo pomembno vlogo, vendar se je tudi precej razlikovalo od tistega, ki je potekalo v okviru grških demokratičnih mestnih držav. Rimsko državo je namreč vodila skupina aristokratskih družin, ki so zaradi oligarhične ureditve bolj neposredno kot grški politični veljaki drugim družbenim skupinam postavljale pravila in določale način življenja: usmerjale so gospodarski in politični razvoj države, kakor so zaznamovale tudi vsakršno kulturno udejstvovanje njenih pripadnikov, ne da bi bilo o tem mogoče neposredno razpravljati. Govorci so tako bili posamezniki, ki jim je nastopanje v javnosti omogočal družbeni položaj in katerih glavna naloga je bila praviloma pomiritev nasprotij in zagotavljanje soglasja med pripadniki družbe, kakor tudi ohranjanje tistih vrednot, ki so jih je promovirali kot člani vladajoče skupine. Zato za zgodnjo rimsko retoriko pravimo tudi, da je to *retorika konsenza*, ki je bila v nasprotju z grško agonalno retoriko bolj konzervativna oziroma korektivna sila in ne toliko orodje spremembe. In tudi ko preučujemo značilnosti rimske retorike v kasnejših obdobjih - zlasti v obdobju republike, ko se je že tesno prepletla s helenističnim sistemom - lahko vedno zasledimo njeno konsenzualno naravo: čeprav je bila v rimski republiki retorika orodje politične moči, je bila v tem okviru predvsem sredstvo, s pomočjo katerega so se ohranjale in prenašale tradicionalne politične, družbene in religiozne vrednote.

Kljub posebnim značilnostim, ki torej veljajo za rimsko retoriko v zgodnjem obdobju, so govorniško udejstvovanje in iskanje učinkovitih prepričevalnih strategij dodatno spodbujale nove osvajaalne vojne kakor tudi intenzivni gospodarski in kulturni stiki med Rimom ter drugimi italskimi oziroma sredozemskimi ljudstvi. Poznejši rimski pisci navajajo številne govore iz arhaičnega obdobja rimske države, ki sicer ne veljajo za verodostojne, a kljub temu pričajo o obstoju govorniške aktivnosti. Grški in rimski zgodovinopisci (Dionizij Halikarnaški, Diodor Sicilski, Plutarh, Dion Kasij, Tit Livij) so govore ali povzetke govorov pripisovali skoraj vsem velikim državnikom zgodnjega obdobja rimske zgodovine, ne glede na to, da so bile med njimi tudi mitološke in legendarne osebnosti iz oddaljene preteklosti. Na govore prvih rimskih državnikov, ki so jih zapisali zgodovinopisci stoletja kasneje, moramo zato gledati z zadržkom, saj zaradi nezanesljivih virov, ki so jih pisci uporabljali, in tendenčnosti njihovega pisanja ne vemo, kaj so govorniki v resnici izrekli ob omenjenih priložnostih oziroma ali so sploh kaj izrekli.⁶

Kennedy pravi (1972: 7), da je v rimski »predkonceptualni« retoriki za način prepričevanja v obdobju, ko Rimljani še niso prišli v tesnejši stik z grško retoriko, bolj ali manj veljalo, da je bilo neverbalno in neargumentativno:

Sklenemo lahko torej, ne le da v zgodnjem Rimu retorične teorije ni bilo, temveč da tudi formalno govorništvo ni imelo prevladujoče vloge, dokler se grški vpliv ni okrepil. Prepričevanje v Rimu v 2. stol. pr. Kr. je bilo razmeroma nebesedno in neargumentativno ter je temeljilo na družinskem ugledu, osebni avtoriteti ter izvornih moči in denarja.

Avtor (*Id.*: 6) prav tako trdi, da je iz že omenjenih historiografskih virov (ki so celo naš glavni vir za poznavanje zgodnje rimske retorike) kljub njihovi tendenčnosti mogoče nekoliko sklepati tudi o lastnostih govorniškega sloga takratnih govorcev. Ker so bili prvi govorniki pripadniki višjega sloja (kateremu je pripadal privilegij javnega nastopanja), so v svojih govorih posebej poudarjali tradicionalno predstavo o idealnem Rimljanu, ki je bil bolj človek dejanj kot besed, kadar pa je govoril, je govoril odkrito in dostojanstveno. Takšni naj bi bili prvi javni nastopi: preprosti in jasni, brez posebnega okrasa, vendar s poudarjenimi elementi govornevega etosa, ki je temeljil na dostojanstvu, družinskem ugledu in slavi.

Kot primer zgodnjega rimskega govorništva Kennedy predstavlja odlomek iz Gelijskega govora (4.18.3.6-4.1), kjer je naveden kratek zagovor Scipiona Afričana starejšega, ki ga je ljudski tribun Mark Najvij obtožil jemanja podkupnine od kralja Antioha iz Azije.⁷ Predstava o govornikih iz obdobja zgodnje

rimске republike, katerih govori so temeljili zlasti na njihovi avtoriteti, je bila uveljavljena že med antičnimi zgodovinarji in govorniškimi teoretiki.⁸ Zato tudi Gelij uvodoma ne pozabi poudariti, da so Scipionove besede takšne, kot so pristajale njegovemu dostojanstvu in slavi. Scipion Afričan naj bi se po Gelijevih besedah zagovarjal takole:

»Meščani,« je rekel, »spomnim se, da sem na današnji dan v veliki bitki v deželi Afriki premagal Kartažana Hanibala, največjega sovražnika vaše vladavine, in vam zagotovil mir in veličastno zmago. Ne bodimo torej nehvaležni do bogov; predlagam, da pustimo tegale malopridneža in gremo naravnost do Jupitra Najboljšega in Največjega ter se mu zahvalimo«.

(prevod Janja Žmavc)

Iz odlomka lahko razberemo, da je bilo ob neposrednosti in poudarjanju govorčevega dostojanstva tudi vzbujanje čustev element, ki ni bil prav nič tuj zgodnji rimski retoriki. Odlomek namreč implicira vsaj dve čustvi, ki ju govorec skuša vzbuditi pri poslušalcih: spomnijo naj se velikega strahu, ki so ga čutili zaradi Hanibala, do Scipionovega nasprotnika pa naj bodo sovražni, saj ta ne spoštuje Jupitra, ki je rimskemu ljudstvu (pod vodstvom neustrašnega poveljnika Scipiona) naklonil zmago proti Kartažanom.

Clarke (1953) v svojem pregledu rimske retorike poudarja, da sta strogo in lakoničnost prvih rimskih govorov sicer povsem mogoči značilnosti, ki pa nista mogli biti edini prvini javnega nastopanja, saj ne ustrezata značaju in naravi italjskih ljudstev, ki naj bi imela prav tako kot Grki izrazit občutek za govorniško učinkovitost. Z drugimi besedami to pomeni, da lahko domnevamo, da je bilo tudi v zgodnji rimski retoriki uveljavljeno intenzivno izražanje in vzbujanje čustev. Clarke se pri svoji tezi opira na znamenito Hoffmanovo študijo o latinskem pogovornem jeziku, kjer slednji predstavlja jezikovno afektiranost kot eno od pomembnih prepričevalnih tehnik in kot eno temeljnih značilnosti vsakdanjega jezika Rimljanov, ki se je morala vsaj deloma odražati tudi na formalni ravni.⁹ Zato o naravi zgodnjega rimskega govorništva Clarke (1953: 39–40) sklepa takole:

Njihov običajen govor je bil, kolikor lahko sodimo, živahen, zanosen, pretiran – retoričen v nekem smislu. ... Vsakdanji govor v glavnem ni sestavljen iz preprostega, neposrednega, nerazvnetega govora. Obstajajo načini izražanja, retorična vprašanja, vzkliki, ponavljanje besed, ki se nenehno ponavljajo v čustveno zaznamovanih odlomkih rimskega govorništva. Tovrstne načine izražanja najdemo tudi pri tistih piscih, ki posnemajo konverzijski slog, in so se, kot lahko domnevamo, uporabljali tako v žgočih razpravah na vogalu ulice kot tudi v patetičnih zaključkih govorov na sodiščih.

Toda pri opredelitvi značilnosti zgodnje rimske retorike se kot pomemben dejavnik postavlja vprašanje vpliva drugih retorik, zlasti grške, ki je govornike arhaične dobe verjetno zaznamovala, še preden so Rimljani v celoti prevzeli sistem helenistične retorike. Iz ohranjenih fragmentov zgodnjih rimskih govorcev, kot so že omenjeni Scipion Afričan, Katon starejši, Scipion mlajši, brata Grakha in ki pogosto vsebujejo tipične prvine grškega govorništva, bi lahko celo sklepali, da je grška retorika, s katero so Rimljani prihajali v stik v svojih zgodnjih srečevanjih z Grki, predstavljala komunikacijski model, ki so ga Rimljani sprejeli kljub nekaterim razlikam v pojmovanju vloge govorca in govorništva in s pomočjo katerega so spoznavali grško civilizacijo v najširšem smislu. Nekaj argumentov v prid tej trditvi predstavljamo v naslednjem poglavju.

Grška retorika v Rimu: preplet retoričnih konvencij in oblikovanje orodja medkulturne komunikacije

V monografiji z naslovom *Roman Rhetoric: Revolution and the Greek Influence* (1995) Enos prikaže prepletajoč odnos med grško in rimsko retoriko, pri čemer izhaja iz njunega socialnega in kulturnega konteksta. Kljub pomanjkanju virov za arhaično obdobje rimske države avtor (*Id.*: 116) takole utemeljuje glavne prednosti takšnega raziskovanja za poznavanje zgodovine rimske retorike:

Razumevanje odnosa med grško in rimsko retoriko skozi kulturno interakcijo nam pomaga pri boljšem razumevanju, ne le kako se je retorika oblikovala v Rimu, temveč kako je tudi retorika preoblikovala rimsko kulturo.

Pri opredelitvi rimske retorike moramo tako po Enosovem mnenju upoštevati nekatere ključne dejavnike bodisi v okviru razvoja grške retorike kakor tudi značilnosti rimske družbe, saj so oboji pomembno oblikovali odnos Rimljanov do govorništva. V obdobju, ko so se Rimljani šele spoznavali z grško retoriko, sta pomembno vlogo odigrala zlasti dva dejavnika:

- *prenos in prehod grške retorike v Rim*: Rimljani so bili izpostavljeni grški retoriki v dveh smereh: skozi kulturne stike z matičnimi polisi, kot so Atene, kakor tudi skozi vojaške in trgovske stike z grškimi kolonijami na Siciliji in v Veliki Grčiji, ki so bili vzajemni;
- *umestitev govorništva v okvir tradicionalnih vrednot*: kljub nekaterim konzervativnim težnjam, da bi ohranili tradicionalne vrednote

rimske kulture in jezika, so Rimljani sprejeli grško retoriko, ker se je v družbenem življenju ta pokazala kot nadvse dragoceno in koristno orodje za zagotavljanje politične moči.

Ko so Rimljani sprejeli koncept grške retorike in ga umestili v sistem lastnih kulturnih vrednot, so ga začeli tudi dopolnjevati. Retorika v smislu urejenega sistema tako lahko nadaljuje svoj razvoj v kontekstu razvoja rimske države, pri čemer sta za njen uspeh zelo pomembni naslednji okoliščini:

- *pomen helenističnih retorskih/deklamatorskih šol*: grške deklamacije so odigrale pomembno vlogo pri prenosu grške retorike in še posebej pri njenem latiniziranju. Kulturni vpliv deklamacij se kaže v njihovi priljubljenosti, ki so jo obdržale do cesarstva, in v velikem številu uglednih Rimljanov, ki so imeli koristi od tovrstnega izobraževanja;
- *preoblikovanje rimske retorike iz političnega orodja v izobraževalno vrednoto*: s propadom rimske republike retorika kot njeno glavno orodje ni izginila, saj je že v obdobju republike, ko je še bila vir politične moči, na grških temeljih ustvarila lastne teoretske modele, ki so kot uveljavljen sistem pravil omogočali razmah govornega in pisnega umetelnega izražanja. Slednja sta postala sestavni del rimskega izobraževalnega sistema ter sta posebej kultura in intelektualne ideale rimske države.¹⁰

Razmeroma zgoščena Enosova razprava tako skuša prikazati razlike med grško in rimsko retoriko kot posledico družbenih in političnih razlik. A njen glavni namen je predvsem dokazati, da sta bili grška in rimska retorika, potem ko sta se enkrat srečali, med sabo tesno povezani v vseh obdobjih rimske države. Pri tem avtor ne pozabi omeniti vpliva, ki so ga Rimljani imeli tudi na grško retoriko, potem ko so jo enkrat sprejeli. Tako je posebna značilnost grške retorike, da se v obdobju propada rimske republike in vzpona rimskega cesarstva, ko retorika povsem izgubi svoj politični naboj, tudi grške teoretske razprave o retoriki omejujejo na vprašanje sloga in literarne kritike (*Id.*: 67–68). Zlasti pa Enos pokaže na zvezo med drugo sofistiko oziroma retoričnimi šolami v Atenah tega časa, ki so se razvijale in cvetele tudi zaradi pokroviteljstva Rimljanov (*Id.*: 71–85).

Podobno poudarjeno stališče o retoriki kot o družbenem in kulturnem fenomenu, ki tesno povezuje med sabo grško in rimsko kulturo, lahko najdemo tudi pri Duganu (2007), ki analizira sodobne kritične pristope k preučevanju rimske retorike. Avtor predstavi pojmovanje rimske retorike v okviru nekaterih temeljnih smeri kritične teorije (strukturaliz-

ma, poststrukturalizma, novega historizma)¹¹ in ugotavlja, da je za sodobno preučevanje rimske retorike značilno zlasti kontekstualno razširjeno pojmovanje njenega vpliva, ki ga preučevalci nenehno soočajo tako s samimi viri (*i. e.* z antičnimi besedili vseh vrst in ne le s tradicionalno uveljavljenimi) kakor tudi s temeljnimi oziroma kanoničnimi elementi retorične teorije. Retorika kot dinamični diskurz tako predstavlja izhodišče za raziskovanje drugih družbenih in kulturnih vidikov grško-rimske civilizacije (2007: 16):

... retorika je obravnavana kot kulturni konstrukt, kot nepogrešljiv del svoje družbe. Kot posledico položaja retorike, kot izraz in vpliv na kulturo, kot tisto, ki je povrh užívala izjemen politični, družbeni, izobraževalni in literarni prestiž ter avtoriteto, preučevalci retorike ne analizirajo zgolj v okviru javnega govora, ampak kot jedro idej in praks, ki se širi na različne vidike rimskega sveta. Preučevanje retorike je ubralo centrifugalno pot in ne raziskuje retorike in govorništva kot zaprta in ločena sistema, temveč kot dinamična diskurza, ki sta oblikovala mnogoterost vidikov antične kulture. Retorika postaja izhodiščna točka za preučevanje drugih vidikov antičnega sveta, na katerega je vplivala.

Oglejmo si še nekatere historične stične točke med Grki in Rimljani, ki so vplivale na razvoj klasične retorike kot interkulturnega komunikacijskega modela. Intenzivni gospodarski in politični stiki med Grki in Rimljani, ki izvirajo že s konca prve punske vojne (264–241 pr. Kr.), še posebej pa rimsko osvajanje grških kolonij na področju *Magna Graecia* in pohodi na matične grške dežele konec 3. stol. pr. Kr. in v 2. stol. pr. Kr. (zaključili jih razrušenje Korinta 146 pr. Kr.), so Rimljanom približevali tudi grško helenistično kulturo. Enos (1995: 12) poudarja, da gre za dolgotrajen proces, v katerem niso sodelovali le Grki in Rimljani, temveč so imeli pomembno vlogo tudi Etruščani. Vpliv neposredne in posredne helenizacije je zato očiten v vseh segmentih rimske družbe in njene kulture:

Stik Rimljanov s poljedelskimi ljudstvi in grškimi mesti Italije in Sicilije je zelo heleniziral rimsko kulturo. Ne le, da je na Rimljane vplivala stoletje dolga prevlada heleniziranih Etruščanov, stik Rimljanov z grškimi mesti v južni Italiji in na Siciliji je skozi stoletja oblikoval njihovo pravo, umetnost, politiko, religijo in (končno) tudi sprejetje retorike.

Za prenos grške retorike v Rim so bile še posebej pomembne retorske in filozofske šole v južni Italiji in na Siciliji, ki so takrat predstavljale pomembna intelektualna središča helenističnega sveta. Zlasti retorske šole so neposredno vplivale na izobraževanje Rimljanov: od tam so v Rim prihajali številni domači učitelji, za Rimljane pa so bile tovrstne izobraževalne ustanove tudi neposredni vir za spoznavanje grškega retoričnega

sistema. Zato lahko domnevamo, da je prav dolgotrajna »izpostavljenost«
retorskim šolam v južni Italiji in na Siciliji Rimljanom retoriko kot veččino
približala v širšem smislu, medtem ko so na znameniti študij govorništva
in filozofije v Atene, na Rodos in v Malo Azijo v resnici potovali redki po-
samezniki, ki so si to lahko privoščili.

Prav tako pomembno vlogo pri spodbujanju ozaveščenosti o pomenu
grške retorike sta odigrala razvoj filozofske misli in razvoj literature v Rimu,
ki sta – zlasti v kontekstu poglobljanja v študij jezika na eni strani in razma-
ha dramatike (tragedije in komedije) na drugi strani – retorične koncepte
Rimljanom predstavila v nekoliko drugačni luči. Tovrstno zanimanje je ver-
jetno gojil zlasti Scipionov krožek.¹² Gre za skupino ljudi, ki so bili prijatelji
ali klienti Scipiona mlajšega in ki jih je povezovalo navdušenje nad grško
kulturo. Med njimi so bili tudi znani državnik in Scipionov prijatelj ter učeni
govornik Lajlij, komediograf Terencij, satirik Lukilij ter ključni grški osebnosti –
zgodovinar Polibij in stoiški filozof Panajtij. O samem delovanju krožka
ne vemo veliko, toda če sklepamo po dejavnostih njegovih članov, lahko do-
mnevamo, da so se zanimali za dramatiko, zgodovino, filozofijo, satiro
in po stoiškem zgledu morda manj za retoriko. Toda kot opozori Kennedy
(1972: 60), ne smemo pozabiti, da sta bila tako Scipion mlajši kot Lajlij po-
membna državnik in zato nujno tudi govornika, prav tako tudi tradicija obe-
ma pripisuje izjemne govorniške sposobnosti. A zelo verjetno so na razvoj
rimske retorike pomembno vplivali tudi poklicni pisci iz skupine (Terencij
in Lukilij), ki so se v želji po čim boljšem pisanju zgledovali tako po grških
vzorih, kakor so intenzivno vključevali tudi tradicionalne rimske elemente.
Obenem se zdi, da je zaradi stoiških pogledov na jezik in govorništvo, ki jih
je verjetno predstavljal Panajtij, skrb za jezik bila eno glavnih načel v kon-
tekstu govorništva in literarnega ustvarjanja. Čeprav ničesar ne moremo z
gotovostjo trditi, lahko iz ohranjenih fragmentov in na podlagi Terencijevih
komedij domnevamo, da so si pripadniki Scipionovega krožka prizadevali
za čist in uglajen jezik, ki je v teoretskem smislu izpolnjeval štiri Teofrastove
vrline dobrega sloga (gramatično ustreznost, jasnost, primernost in okras),
v okviru stoiških pogledov pa so morda cenili tudi zgoščenost in so se izogi-
bali pretirani rabi čustvenih elementov. Kennedy (1972: 64) zato sklepa, da
je vlogo Scipionovega krožka treba iskati v njihovem kultiviranju latinskega
jezika, ki je postal eden od temeljev kasnejšega ustvarjanja:

Največji prispevek Scipionovega krožka k retoriki in latinski književnosti je bilo
jezikovno samozavedanje: vpeljava izrazov in kategorij grške slovnice, ki jih je bilo
mogoče uporabiti pri ustvarjanju in vzdrževanju standardov ter razvijanju novih
virov v latinščini.

Ker smo naše raziskovanje retorike kot orodja medkulturne komunikacije časovno zamejili s koncem 3. in glavnino 2. stol. pr. Kr., nas zanima zlasti medsebojni vpliv grške in rimske retorike v tem obdobju. Kljub pomanjkanju primarnih virov, s pomočjo katerih bi si lahko ustvarili jasno podobo o stikih med grškim in rimskim govorništvo, si lahko nekoliko pomagamo z enim od slovitih dekretov v zvezi z retoriko v antični zgodovini sploh, ki je v Rimu prepovedoval poučevanje grške veščine javnega nastopanja.¹³ Slednji kaže zlasti na dejstvo, da so se retorske (in deklamatorske) šole z juga vedno bolj pomikale tudi proti Rimu in da je govorniško izobraževanje v rimski družbi pridobilo položaj, o katerem je morala razpravljati tudi (očitno ogrožena) vladajoča aristokracija. Senat je tako leta 161 pr. Kr. izdal sklep (*senatus consultum*), v katerem je pooblastil pretorja Marka Pomponija, da lahko grške filozofe in učitelje govorništva izžene iz Rima.

Suet. Rhet. 25.1.5-10: Ko sta bila konzula Gaj Fanij Strabo in Mark Valerij Mesala, je pretor Mark Pomponij senatu predložil odlok: ker je o filozofih in učiteljih govorništva potekala razprava, je o tej zadevi senat sklenil, naj si Mark Pomponij prizadeva in poskrbi, kot sem mu bo zdelo v skladu z državnimi vrednotami in njegovimi javnimi dolžnostmi, da bodo filozofi in retorji pregnani iz Rima.

(prevod Janja Žmavc)

V spisu *De grammaticis et rhetoribus* je to besedilo ohranil Svetonij, čigar omenjeno delo imamo ohranjeno v fragmentarni obliki, vendar velja za enega pomembnejših virov pri preučevanju vpliva grške retorike v obdobju, ko so se grške retorske šole uveljavile v Rimu in pri tem naletele na odpor elitne aristokracije. Ukrep je bil sicer naperjen v najširšem smislu proti Grkom in grštvu, ki naj bi s poučevanjem retorike in svobodnih umetnosti ogrožalo zlasti tradicionalne rimske vrednote. Toda na drugi strani je tovrstno poučevanje veščine javnega nastopanja podeljevalo moč zlasti viteškemu razredu, s čimer je ogrožalo interese patricijev oziroma vladajoče stare aristokracije.

Velik zagovornik vsega rimskega in hud nasprotnik prevzemanja grških oblik izobraževanja in izražanja je bil Katon starejši, ki je šest let po omenjenem odloku prav tako skušal zaježiti vpliv grške misli in kulture v Rimu. Leta 156 pr. Kr. so v Rim kot poslanci prišli trije ugledni grški filozofi in vodje filozofskih šol: akademik Karnead, peripatetik Kritolaj in stoik Diogen. Med čakanjem na sprejem v senatu so prirejali javna predavanja, s katerimi je zlasti Karnead povsem očaral Rimljane.¹⁴ Ker je Katon starejši v navdušenju mlajših poslušalcev prepoznal nevarnost za ohranitev rimskih tradicionalnih vrednot, je sklenil, da bo filozofe na lep način spravil

iz mesta. Senatu je predlagal, naj kar najhitreje sprejme poslance in reši njihovo zadevo, da se bodo lahko vrnili domov.¹⁵

V že omenjenem spisu o zgodovini retorike pa Svetonij na istem mestu omenja še drug razglas, ki je nekoliko mlajši in datira iz leta 92 pr. Kr.¹⁶

Suet. Rhet. 25.1.5-2: Potem ko je minilo nekaj časa, sta cenzorja Gnaj Domitij Ahenobarb in Lukij Likinij Kras izdala razglas o istih zadevah (sc. o filozofih in učiteljih govorništva): »Naznanjeno nama je bilo, da obstajajo možje, ki so uvedli novo vrsto urjenja, in da mladina hodi v njihove šole: ti možje so si naredili ime latinski učitelji govorništva in pri njih mladi ljudje po cele dneve preživljajo v brezdelju. Naši predniki so določili, kaj so želeli za svoje otroke, da se naučijo, in v kakšne šole naj hodijo. Te novosti, ki se pojavljajo poleg običajev in navad prednikov, nama niti ne ugajajo niti jih nimava za primerne. Zato se nama zdi, da morava izraziti svoje mnenje tako lastnikom teh šol kot tudi tistim, ki jih imajo navado obiskovati: šol ne odobravava«.

(prevod Janja Žmave)

Navedeno besedilo je odlok o prepovedi delovanja latinskih retorjev (*rhetores Latini*), ki ga je senat izdal na pobudo dveh cenzorjev: Gnaja Domitija Ahenobarba, potomca stare patricijske družine, in znamenitega govornika Lukija Likinija Krasa. Glavni očitek retorjem je bil, da mladi v njihovih šolah ves dan postavajo brez dela. A razlogi za predlog cenzorjev niso bili le vzgojne oziroma moralne narave, temveč verjetno tudi politične. *Rhetores Latini* so namreč uvedli vsebinsko nov model poučevanja govorništva, v okviru katerega so grške zglede in terminologijo nadomestili z ustreznimi latinskimi primeri in izrazi. Takšna latinizacija grške retorične teorije je imela dve glavni funkciji: na eni strani je želela čim bolj poenostaviti helenistični sistem grške retorike in ga približati potrebam rimskega govorništva, na drugi strani pa so retorji s poučevanjem v maternem jeziku retoriko popularizirali in jo približevali nižjim družbenim slojem. Mladi iz manj uglednih in premožnih družin so se, ne da bi se jim bilo treba učiti grško pri domačih učiteljih, tako lahko izobrazili v govorništvu, s čimer so neposredno ogrožali vpliv filhelenske aristokracije. Eden prvih učiteljev je bil Lukij Plotij Gal, ki je bil prijatelj Gaja Marija, velikega nasprotnika starih patricijev.¹⁷ Prav ta okoliščina bi lahko spodbudila vladajoče aristokrate, da so v preveliki popularizaciji govorništva videli nevarnost, ki bi lahko ogrozila uveljavljeno hegemonijo starih patricijskih družin.¹⁸

Če povežemo oba dogodka, lahko sklepamo, da se je grška retorika v Rimu do začetka 1. stol. pr. Kr. uveljavila do te mere, da so grške retorske šole dobile tekmeča v domačih učiteljih govorništva. To pomeni, da so se rimski govorniki kljub tradicionalnemu načinu urjenja v govorništvu, ki je temeljilo na neposrednem opazovanju starejših govornikov in posnemanju

njihovih zgledov (*i. e. tirocinium fori*), v večjem številu že seznanili s sistemom helenistične retorične teorije in spoznali največja imena grškega govorništva. Pri tem je na obvladovanje in usvajanje prvin grškega govorništva gotovo precej vplival tudi neposreden stik z grško retoriko, ki so ga rimski državniki-govorniki imeli z grško govorečimi poslanci.¹⁹ Kajti v številnih diplomatskih odposlanstvih, ki so zlasti po rimski zmagi nad Kartazani na začetku 2. stol. pr. Kr. (ko so Rimljani postali velesila v Sredozemlju) prošile za sprejem v senatu, so rimski državniki neposredno izkusili učinek strukturiranih govorov, skrbno predstavljenih argumentov, retoričnih figur in drugih slogovnih elementov; gotovo pa so v tem kontekstu spoznali tudi prikaz tipičnih svetovalnih topik o koristnosti, pravičnosti in častnosti. Zato kot pravi Kennedy (1972: 37), ni naključje, da se je rimsko govorništvo začelo intenzivneje razvijati, ko so v Rimu spregovorili Grki.

Kennedy v tem kontekstu ne pozabi omeniti slovitega Ciceronovega opisa začetkov rimskega govorništva, v katerem slednji eksplicitno poudari vpliv grških govornikov, njihove nastope pred rimskim občinstvom pa opredeljuje celo kot prvo stopnjo v razvoju rimske retorike.

De or. 1.14.4-15.1: ... In tako so najprej, popolnoma brez vsakega teoretičnega znanja in ne da bi vedeli, da obstajajo določena metoda urjenja in kakršna koli pravila te umetnosti, dosegli toliko, kolikor so jim dopuščale naravne zmožnosti in razmislek. Potem pa, ko so slišali grške govornike, spoznali njihovo literaturo in pritegnili njihove učitelje, so naši ljudje vzplamteli v neverjetni govorniški strasti.

(prevod Ksenja Geister)

Sklenimo s pravkar navedenim citatom naše raziskovanje o pomenu retorike v antični medkulturni komunikaciji. Če pustimo ob strani njegovo odkrito občudovanje grštva, bi lahko Cicerona šteli v skupino tistih govornikov, ki so izšli iz bogate grško-rimske retorične tradicije in so se v tem kontekstu že zavedali fenomena prepletanja dveh kultur, ki sta stično točko našli v govorništvu. Rimljani so v grški retoriki prepoznali učinkovito sredstvo, ki je omogočalo uspešno delovanje družbenega in političnega sistema, obenem pa je prav retorika ustvarjala most med obema kultura, saj je Rimljanom neposredno odkrivala vse tisto, kar so pri Grkih tako občudovali. Toda na drugi strani so tudi protokcepti rimskega tradicionalnega govorništva pomembno dopolnili sistem že konceptualizirane helenistične retorike na tistih mestih, kjer je obstajala nevarnost, da se grška večšina prepričevanja izgubi v lastni agonalnosti. Retorika Ciceronovega časa, če jo pojmuje kot prototip klasične retorike, je tako zmes grškega in rimskega govorništva, zlitje dveh različnih oblik formalnega nastopanja in teoretskih konceptov raznolikih retorskih oziroma filozofskih

šol. Toda v svoji sistemizirani obliki predstavlja klasična retorika obenem tudi medkulturni komunikacijski model, v katerem so bile združene vse diskurzivne prakse, ki so prispevale k njegovemu nastanku in so se v javnem življenju izkazale kot učinkovite komunikacijske strategije.

Opombe

- [1] Glavni predmet razprave je običajno le časovna umestitev pojava retorike kot samostojne veščine. Preučevalci si namreč niso enotni o tem, kdaj so Grki začeli ločevati med govorništvom in govorniško sposobnostjo oziroma med retoriko in »elokvenco«, in tako postavljajo razvoj retorične teorije eni v 5. stol. pr. Kr., drugi v 4. stol. pr. Kr.
- [2] V sodobni interpretaciji grške kulture se pojem agonalnega (*sc. das Agonale*), pojavi v 19. stol. Uvedel ga je Burckhard. *Cf.* tudi Kalan (2005: 11).
- [3] *Cf.* Reyes (2002), ki potrjuje to tezo z analizo prepričevalnih dejanj, oblik in sredstev v *Iliadi*.
- [4] Kot sestavni del govornišva se osebna invektiva lepo pokaže v besednih dvobojih Demostena in Ajshina iz 4. stol. pr. Kr. Toda že v *Iliadi* lahko srečamo primere, ki kažejo na običajno prisotnost tovrstnega načina izražanja v javnem govoru (*cf.* Agamemnov in Ahilov pogovor v 1. spevu *Iliade*).
- [5] *Cf.* Kennedy (1998: 200). Ko primerja grški sodni sistem z drugimi sočasnimi kulturami, avtor ugotavlja, da v nobeni deželi niso poznali takšnega sistema ljudskega glasovanja, kot ga najdemo v grških demokratičnih ureditvah. V vseh večjih civilizacijah (na Bližnjem vzhodu, v Indiji in na Kitajskem) je končno odločitev vedno sprejel posameznik na najvišjem položaju. Pri sodnih zadevah je imel to vlogo predsedujoči sodnik, v državniških zadevah, pa je zadnja beseda vedno pripadla kralju, ki se je predhodno sicer lahko posvetoval s svojimi svetovalci. Herodot (3.80-3.84 in 8.70.1) sicer namiguje, da so neke vrste sodbo večine poznali tudi Perzijci, o kateri pa tudi sam dvomi (3.80.1) in ki ni primerljiva z grškimi demokratičnimi sistemi.
- [6] *Cf.* Govor Menenija Agripa leta 494 pr. Kr. ob uporabi plebejcev, ki ga v različnih oblikah navajata tako Livij (2.32.8.-12) in Dionizij Halikarnaški (6.83-86). Na drugi strani Ciceron, katerega prikaz zgodovine rimskega govornišva velja za bolj zanesljivejšega, Agripovega govora ne pozna. Kot najstarejši poznani latinski govor navaja znameniti govor Apija Klavdija Slepega o premirju s kraljem Pirom (*Brut.* 61, *Sen.* 16).
- [7] O problemu verodostojnosti govora glej Kennedy (1972: 6, op. 5).
- [8] *Cf.* Leeman (1963: 67–88), ki tradicionalne prvine govornišva in prve govorce predstavlja tudi v kontekstu rimske historiografije.
- [9] »Sredstva ponavljanja – ponavljanje glasu, stavka, vzorca – ki tvorijo glavnino retoričnega izražanja, lahko in nuce najdemo že v pred-literarnih latinskih besedilih, zlasti v verskih carmina...«

- [10] »V nekaterih primerih so ti literarni dosežki imeli retorične cilje, ki so služili tistim na oblasti. Izobraževalni sistemi so ustvarjali izobražence, ki jih je bilo mogoče uporabiti kot državno propagando za cesarja. Vergilijeva Eneida, Horacijeva Ode in Livijeva zgodovina *Ab Urbe condita* vse odražajo, kako so možje, ki so se nekoč izobrazili v retoriki, koristno uporabili svoje literarne spretnosti pod državnim pokroviteljstvom Avgusta, da bi popularizirali cesarjeve poskuse kulturne in duhovne regeneracije.«
- [11] Temeljne lastnosti in usmeritve kritičskih smeri 20. stoletja in njihov vpliv na sodobne pristope k retoriki obravnava tudi Kennedy (2001: 326–331).
- [12] Izraz 'Scipionov krožek' (angl. *Scipionic circle*) se je prvič pojavil v 19. stol. in temelji na Ciceronovi sintagmi *Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege* (*De amic.* 69). Več o tem glej Kennedy (1972: 60–71).
- [13] Prepoved poučevanja retorike srečamo tudi v grški zgodovini. Ksenofont (*Mem.* 1.2.31) poroča, da je trideseterica tiranov, ki je po koncu pPeloponeške vojne le je kratek čas vladala v Atenah (411 pr. Kr.), sprejela zakon, s katerim je iz mesta pregnala retorske šole. Cf. tudi Quint 2.16.4: K temu dodajajo (sc. nasprotniki govorništva) primere iz grške in rimske zgodovine in naštevajo tiste, ki so s tem, ko so uporabili govorništvo, pogubno ne le za posameznike, temveč tudi za države, pretresli ali strmoglavili državne ureditve; zaradi tega je bilo govorništvo pregnano iz Sparte in celo v Atenah, kjer je bilo govorniku prepovedano vzbujati čustva, je bila moč govorništva na neki način okrnjena. (prevod Janja Žmavc)
- [14] Cic. *De or.* 2.155; Gell. 6.14.8–10.
- [15] Cf. Plut. *Cat. Ma.* 22., Plin. *NH* 7.112.
- [16] Cf. tudi Cic. *De or.* 3. 93 in Tac. *Dial.* 35.
- [17] Cf. Cic. *Pro Arch.* 20.7, Ep. *Frag.* 1.2.; Suet. *Rhet.* 26.1–2; Quint. 2.4.42.
- [18] Več o latinskih učiteljih govorništva glej Kennedy (1972: 90–96). Bonner (1977: 70 ss), proti tovrstni družbeni interpretaciji slovitega odloka navaja argument, da je nenavadno, da Kras v *De oratore* problema popularizacije retorike v nižjih družbenih slojih z ničiemer ne omeni, čeprav to ne bi veljalo za sramotno.
- [19] Pred začetkom 1. stol. pr. Kr. so vsi govori v senatu morali biti v latinščini. V 2. stol. pr. Kr. so morda mnogi senatorji razumeli grško, a so kljub temu običajno imeli tolmače. O antičnih pričevanjih v zvezi z grškimi diplomatskimi govori in njihovim razumevanjem glej Kennedy (1972: 36, op. 43).

Literatura

- Bonner, S. F. (1977). *Education in Ancient Rome: From the Elder Cato to the Younger Pliny*. University of California Press.
- Ciceron, M. T. (2002). *O govorniku. Trije pogovori o govorniku, posvečeni bratu Kvintu*. Prevedla Ksenja Geister, spremna besedila in opombe napisal David Movrin. Ljubljana: Družina.
- Clarke, M. L. (1953). *Rhetoric at Rome. A Historical Survey*. London: Cohen & West LTD.

- Dugan, J. (2007). Modern Critical Approaches to Roman Rhetoric. V: William Dominik in Jon Hall (ur.), *A Companion to Roman Rhetoric*, str. 9–22. Blackwell Publishing Ltd.
- Enos, R. L. (1995). *Roman Rhetoric: Revolution and the Greek Influence*. Waveland Press.
- Irvine, J. T. (1979). Formality and Informality in Communicative Events. *American Anthropologist*, New Series, 81/ 4, 773–790.
- Kalan, V. (2005). Tekmovanje, vrednote in ritem življenja: razmišljanja o Antifontu, Tukididu in Aristotelu. *Keria*, 7/1, 7–38.
- Kennedy, G. A. (1972). *The Art of Rhetoric in the Roman World 300 B.C. – A. D. 300*. New Jersey, Princeton: Princeton University Press.
- Kennedy, G. A. (1998). *Comparative Rhetoric. An Historical and Cross-Cultural Introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Kennedy, G. A. (2001). *Klasična retorika ter njena krščanska in posvetna tradicija od antike do sodobnosti*. Prevedle Nada Grošelj ... [et al.]. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.
- Leeman, A. D. (1963). *Orationis ratio: The Stylistic Theories and Practice of the Roman Orators Historians and Philosophers*. Vol. I. in II. Amsterdam: Hakkert.
- Reyes, G. M. (2002). Sources of Persuasion in the Iliad. *Rhetoric Review*, 21/1, 22–39.
- Žagar Ž., I. (2000). Pragmatika in argumentacija. Spremná študija. V: Verschueren, Jef: *Razumeti pragmatiko*. Prevedla Irena Prosenec. Ljubljana: Založba *cf., 427–462.